УДК 745

Л.М. Шкляева

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫРНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫНДА АВЫЛДА ЯШӘҮЧЕ ТАТАР ХАТЫН-КЫЗЛАРЫ КОСТЮМЫ ЭЛЕМЕНТЫ БУЛАРАК АЛЪЯПКЫЧ БИЗӘГЕНЕҢ СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘhСИнең 2014–2018 елларда оештырылган экспедиция материаллары буенча)

В статье описываются локальные стилевые особенности традиционных фартуков, являющихся устойчивым элементом костюмного комплекса сельских татарок-представительниц различных этнографических групп. Прослеживаются общенациональные мотивы орнаментального декора передников, а также рассматриваются проблемы сохранения самобытных эстетических принципов оформления данных изделий на современном этапе.

Ключевые слова: фартук, национальный костюм, традиция, локальные особенности, декоративное творчество.

The article describes the local style features of traditional aprons, which are a stable element of the costume complex of rural Tatar women representing various ethnographic groups. The national motifs of the ornamental decoration of the aprons are traced, and the problems of preserving the distinctive aesthetic principles of the design of these products at the present stage are considered.

Keywords: apron, national costume, tradition, local features, decorative art.

XIX гасырда Идел буенда яшәүче төрле халыкларның традицион хатын-кыз костюмында алъяпкычны көндәлек, бәйрәм һәм дини кием комплексларында очратырга мөмкин. Ул күлмәкне пычранудан саклаган, моннан тыш, алъяпкычның бизәлеш үзенчәлекләренә карап, хатын-кызның социаль дәрәҗәсен билгеләгәннәр, бизәкләр саклагычбөти вазифасын да үтәгән.

Барлык этнографик төркемнәрдә дә алъяпкыч авылда яшәүче татар хатын-кызлары киеменең мәҗбүри компоненты булган. Татар телендә алъяпкычның утыздан артык исеме бар. Бу аның форма һәм бизәлеш ягыннан бик төрле булуын күрсәтә [Донина, Рамазанова, с. 13]. Крестьян гаиләләрендә өйдә тукылган, кулдан чигелгән алъяпкычларны бик кадерләп тотканнар һәм буыннан буынга тапшырганнар. Бүгенге көндә дә алар күп гаиләләрдә бакыйлыкка күчкән әбиапаларның истәлеге булып саклана. Алъяпкычларның күбесе авылда яшәүче татарлар арасында костюм сәнгате чәчәк аткан XIX гасыр ахырыннан башлап XX гасыр урталарына кадәрге чорга (Гражданнар һәм Бөек Ватан сугышы еллары моңа керми) карый. Хәзерге вакытта да кайбер локаль төркемнәрдә алъяпмалар тегү һәм чигеп бизәк төшерү белән шөгыльләнәләр.

Татар халкы киемендә алъяпкычларның кайчан барлыкка килүе әле дә ачыкланып бетмәгән. Тикшеренүчеләр аның тышкы характеристикаларына, тукымасына, киелү рәвешенә һәм этнографик үзенчәлекләренә күбрәк игътибар бирделәр. Татар костюмы күп кенә сәнгать белгечләренең (П.М. Дульский (1925), Ф.Х. Вәлиев (1984), Г.Ф. Вәлиева-Сөләйманова (1990), Л.Н. Донина (2007)) һәм этнографларның (Н.И. Воробьев (1927), М.Г. Завьялова (1997), Ю.Г. Мөхәммәтшин (1997), Р.Г. Мөхәммәтова (1997), С.В. Суслова (2000) һ. б.) һәрвакыт игътибарын җәлеп итеп килде. Әлеге теманы бигрәк тә С.В. Суслова һәм Р.Г. Мөхәммәтова тирәнтен өйрәнделәр. Аларның күпьеллык тикшеренүләргә нигезләнгән уртак хезмәтендә XIX гасыр уртасыннан алъяпкычларның татарларның барлык локаль төркемнәрендә аерым сәнгати нәфислеккә ирешүе ассызыклана [Суслова, Мухамедова, с. 109]. Галимнәр бизәкләп эшләнгән алъяпмаларның Кама алдында, Төньяк Урал буенда һәм Идел алдында киң таралуын билгелиләр. Китап авторлары алъяпкычларны, өлгесенә карап, ике төргә бүлеп карыйлар: «бил турысында (күкрәкчәле һәм күкрәкчәсез) һәм җилкәдә беркетелә торганнарга» [Суслова, Мухамедова, с. 110]. Алар күкрәкчәле алъяпкычларны иң борынгы үрнәкләр дип саныйлар. Алъяпкычларның икенче төрен белгечләр тагын өч төркемгә бүләләр. Беренче төркемгә – туры (тоташ өлге буенча тегелгән), икенчесенә – кысалы (итәге билдән киселгән), өченчесенә – кокеткалы алъяпкычлар кертелә. Кокеткага «алны һәм ян якларны каплап торган киң итәк» тегеп куела [Суслова, Мухамедова, с. 114]. Әлеге китапта бәян ителгән һәм анализланган материалның нигезендә XX йөз уртасында башланып, гасыр азагына кадәр дәвам иткән күзәтүләр ята.

Авылда яшәүче татарларның алъяпкычларына хас локаль стиль үзенчәлекләре турында фәнни әйләнештәге мәгълүматларны 2014–2018 елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган экспедицияләрдә тупланган материаллар тагын да тулыландырды. Аларның нәтиҗәләренә караганда, алъяпкычларның С.В. Суслова һәм Р.Г. Мөхәммәтова тарафыннан теркәлгән үзенчәлекләре буыннан буынга тапшырылып сакланган һәм XXI гасыр башы тегүче-осталарның эшләнмәләрендә дә очрый. Татарлар тупланып яшәгән урыннарда җирле авыл мәктәпләре һәм китапханә музейлары экспедиция материаллары җыйганда әһәмиятле база вазифасын үтәде. Аларның экспозицияләрендә аутентик хатын-кыз алъяпкычлары еш урын ала. Мондый эшләнмәләр кайбер гаиләләрдә дә саклана. Болары – нәселдән килгән чигүчеләр өчен үрнәк хезмәтен үти. Аларның алъяпкыч тегү һәм аңа чигеп бизәк төшерү турындагы бәяннары – әһәмиятле информация чыганагы.

Авылда яшәүче татарларның этнографик төркемнәрендә (казан татарлары, керәшеннәр һәм мишәрләр), кайда яшәүләренә карамастан, өйдә тукылган җитен һәм киндер тукыма кисәгеннән, шулай ук бер генә төстәге ситсы һәм сатиннан тегелгән алъяпкычлар

табылды. Шунысын әйтергә кирәк, гадәт буенча аларга үсемлек-чәчәк орнаментлары чигелгән. Әмма кайбер локаль төркемнәрдә алъяпкычлар чигеп бизәлмәгән. Әйтик, Самара өлкәсе Келәүле районы Назаровка авылы керәшен хатыннарының алъяпкычлары кызыл, яшел яисә зәңгәр төстә булып, чит-читләре ачыграк төстәге тасма һәм төрле төстәге билбаулар белән каймаланган. Җете куе төстәге тукыма фонында алар бик нык аерылып торганнар [Шкляева, 2015, с. 240].

Печән чапканда кия торган бала итәкле ак алъяпкычларга орнамент төшерелмәгән. Алъяпкычның җилкәләре канатлап тегелгән, бил турысын арттан төймәләнә торган киң каеш кысып торган, аның астындагы итәк вак атлатып бөрмәләп җыелган. Мондый үрнәкләр Татарстанның Мамадыш районы Югары Кыерлы (Верхний Берсут) һәм Югары Сөн авыллары музейларында саклана.

Актаныш районы татар хатын-кызларының ак һәм кара җирлекле сатин алъяпкычлары чиратлашып килгән үрмә чәчәк-яфрак мотивыннан гыйбарәт бордюр тасма белән бизәлгән. Аларның традицион өлгесе каешка тегеп куелган күкрәкчәдән һәм итәктән тора [Султанова, с. 240].

Әлеге экспедицияләрдә катнашучыларга казан татарлары яшәгән территорияләрдә җитен яки киндердән бизәкләп тукылган алъяпкычлар очратырга туры килмәде. Хәзерге вакытта мондый үрнәкләр керәшен татарларында шактый киң таралган [Шкляева, 2013]. Борын-борыннан әлеге элемент кызларның да, хатыннарның да көндәлек һәм бәйрәм киемнәрендә мәҗбүри саналган. Шакмаклап яки буй-буй бизәкләр төшереп тукылган киндер алачаларга шактый зур урын бирелгән. Элек җепне табигый буяулар белән буяганнар, шуңа алар ныклырак булганнар. Алъяпкыч тегү өчен эре шакмаклы алача алынган. Еш кына зур шакмак эченә кечкенәрәге тукылып, ритм һәм төс ягыннан контраст вариацияләр (кызыл, зәңгәр (яшел), ак һәм сары) барлыкка килгән. Җепне ачык төсләргә буяганда, анилинлы буяулар кулланганнар. Төрле төстәге геометрик орнамент чүпләм ысулы белән төшерелеп, еш кына алъяпкычның итәген бизәгән. Аляпкычның озын бауларын билгә урап, алдан бәйләп куйганнар. Олырак яшьтәге хатыннарның алъяпкычы тубык сөягенә җиткән озын күлмәкләреннән 7–10 см га кыскарак булган. Яшьләргә тезләрне каплар-капламас озынлык та рөхсәт ителгән. Дүртпочмаклы күкрәкчәнең өске читенә тар гына тукыма буйлары тегелгән, аларны муен артына бәйләп куйганнар. Бу стиль бүген дә саклана. XXI гасыр башында да керәшен хатын-кызлары, бәйрәмнәргә һәм туйларга барганда, элеккечә барысы да әбиләренең үзенчәлекле аутентик милли киемнәрен, я традицион стильдә тегелгән заманча костюмнар кияләр.

Нагайбәкләрнең матди мәдәнияте керәшеннәрнекенә бик тә ошаган. Әмма соңгыларыннан аермалы буларак, узган гасыр азагына кадәр алар өйдә тукылган алъяпкычлар гына кигәннәр. Хәзерге вакыт-

та алар костюмнарны (шул исәптән алъяпкычларны да) фабрикада җитештерелгән шакмаклы штапельдән тегәләр. Тукыманың рәсеме XIX гасыр ахыры – XX гасыр башындагы үзенчәлекле үрнәкләрне хәтерләтә. Бу чорда керәшеннәрнең һәм нагайбәкләрнең алъяпкычлары бизәкләргә аеруча бай булган. Нагайбәк хатыннары төрле төстәге йон җепләр белән уникаль ысул (бизәүдә бүгенге көнгәчә сакланмаган локаль стиль үзенчәлеге) кулланып бизәк төшергәннәр.

Оренбург өлкәсенең татар авылларындагы кәләшләр алъяпкычны йон җепләр белән «түшәп» чиккәннәр. Шундый эшләнмә үрнәген без Шарлык районының мишәрләр яшәгән Сарманай авылы музеенда очраттык [Ялчин, 2014]. XX гасырның икенче яртысыннан Оренбург өлкәсенең татар авылларында бирнә әзерләү традициясе кабат яңара [Шкляева, 2015, с. 274]. Анда бүген дә туйның икенче көнендә яшь килен үз куллары белән чигеп эшләнгән үзенчәлекле кием (шул исәптән матур чәчәк бәйләмнәре чигелгән алъяпкыч) кия. Ул, көянтә-чиләкләрен асып, чишмәгә суга бара. Барлык кунаклар да аңа иярә. Яшь килен шундагы бөтен кешене чишмә суы белән сыйлый, ә тегеләре чиләккә акча ыргыта [Шкляева, 2015, с. 275].

Башкортстанның Эстәрлебаш районы Хәлекәй авылында да шуңа охшаш йола саклана икән. Бу турыда безгә авыл җирлеге башлыгы Ф.А. Баһаветдинов сөйләде. Аерма бары шунда: күршеләр чишмә суын кәләшнең әнисенә үз куллары белән чиккән берәр әйбер бәрабәренә «сатып бирәләр». Шуннан соң каенатасы яшь килененә махсус әзерләнгән, чигеп чәчәкле бизәкләр төшерелгән бәйрәм алъяпкычы бүләк итә. Килен, шуны киеп, җыелган халык алдында бии.

1950 еллар азагыннан бүгенге көнгә кадәр Оренбург чигүчеләре тоташ һәм тапкырлап чигү техникаларын өстен күрәләр. Үсемлекчәчәк мотивлары – элеккечә иң күп очрый торган сюжетларның берсе. Арада роза чәчәге аеруча популяр. Шушы үзенчәлекне Самара татарларында да очратабыз. Мәсәлән, нәселдән килгән чигүче Ф.Ф. Гайфуллинаның (Иске Ярмәк авылы) алъяпкычларына да шундый ук бизәкләр төшерелгән. Чигүче-оста нәфис тондагы синтетик тукымаларны нигез итеп алып, аларны Урта Иделдә үсә торган кыр һәм бакча гөлләре образларын үзенә җыйган чәчәк бәйләмнәре белән бизи. Ф.Ф. Гайфуллинаның сүзләренә караганда, Иске Ярмәк авылында сугыштан соң ак төстәге бәйрәм алъяпкычларының аскы өлешен генә (кечкенә алъяпкыч) кия башлаганнар. Зур мәҗлесләр вакытында хуҗабикәләр хәзер дә, кунаклар танысын өчен, шулай киенәләр. А.К. Асылгәрәева, С.А. Морзаханова кебек нәселдән килгән чигүчеләр бу традициянең Гали авылында да саклануын әйттеләр. Шунысы кызыклы, хәзерге заман чигүчеләреннән аермалы буларак, XX гасыр уртасына кадәр Самара өлкәсенең оста чигүчеләре ак, сары яисә кара төстәге нигезгә чиккәндә, чынбарлыктагы прообразлар белән охшашлыктан качарга тырышканнар. Аларның чигешләре төрле ысулларны кулланып башкарылган. Әмма,

кагыйдә буларак, һәр форманың контуры нигез тукыма төсенә контраст тамбурлы чигү белән башкарылган. Яңа Мансур авылыннан А.С. Субеева фикеренчә, инә белән түгел, ә кечкенә ыргак белән чиккәннәр. Шундый алъяпкыч Иске Ярмәк авылында саклана. Аны Ф.Ф. Гайфуллинаның әнисе Миңнежиһан Фартдинова чиккән. Әлеге борынгы традицион чигү үрнәгендә кара төстәге тукымада бизәкләрнең контуры тамбурлы «күпертеп чигү» ысулында башкарылган. Төп нигезнең үзәктәге раппортлары (бизәкнең кабатланып килүче өлешләре) ак, яшел, ал һәм күк төсләрдәге йон җепләр белән келәм ысулында чигелгән.

Чиләбе өлкәсенең Нязепетровск районы Арыслан һәм Әптерәк авылларында татар хатын-кызларының алъяпкычларына хәзер дә борынгы тамбурлы чигү ысулын кулланып бизәк төшерелә. Чигүле альяпмаларның итәкләре, җилкә каешлары һәм канатлары төрле төстәге матур чәчәкләр белән тулган. Бу – милли бәйрәм костюмының мәҗбүри элементы.

Шулай итеп, XX гасыр уртасына кадәр алъяпкычлар авыл җирендә яшәгән татар хатын-кызлары костюмының бер өлешен тәшкил иткән. Безнең көннәрдә бу традиция инде югалып бара. Чигелгән үсемлек-чәчәк бизәге саклагыч-бөти вазифасын үтәми, әмма милли бердәйлек билгесе итеп карала. Алъяпкычларга бизәк төшерүдә бик күп көч куюны таләп итә торган келәм техникасы һәм нәфис тамбурлы чигү сирәк кулланыла. Нигездә тапкырлап һәм шома чигүләр киң таралган. Республикада һәм аннан читтә татарлар күпләп яшәгән территорияләрдә хатын-кызларның милли бәйрәм костюмнарында алъяпкычларны Самара өлкәсе татарларында, Оренбург мишәрләрендә, Чиләбе өлкәсендә яшәүче Урал буе татарларында һәм нагайбәкләрдә, шулай ук Татарстан керәшеннәрендә очратырга мөмкин. Һәр төркемдә алъяпкычларның декоратив эшләнеше локаль стиль үзенчәлекләре белән аерылып тора.

Хәзерге вакытта алъяпкычларның сәхнә вариантлары (үзешчән һәм профессиональ) барлыкка килде. Алар үтә гади, локаль билгеләргә ия түгел һәм авыл татар хатын-кызларының үзенчәлекле тышкы кыяфәтен боза гына.

Әдәбият

Донина Л.Н., Рамазанова Д.Б. Словник названий элементов татарского костюма: учебное пособие. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2007. 119 с.

Султанова Р.Р. Осталар ягы // Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш. Казань, 2010. 415 б.

Суслова С.В., Мухамедова Р.Г. Народный костюм татар Поволжья и Урала (середина XIX – начала XX века). Историко-этнографический атлас татарского народа. Казань: Фэн, 2000. 312 с.

Шкляева Л.М. Искусство кряшен. Каталог выставки «Искусство кряшен» в рамках проекта «Искусство народов Татарстана», июль-август 2013. Казань: Заман, 2013. 80 с.: ил.

Шкляева Л.М. Особенности народного декоративно-прикладного искусства татар Самарской области // Из сокровищницы научных экспедиций.

Национально-культурное наследие. Татары Самарской области. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2015. С. 178–204.

Шкляева Л.М. Декоративно-прикладное искусство, промыслы и ремесла татар Оренбургской области // Из сокровищницы научных экспедиций. Национально-культурное наследие. Татары Оренбургской области. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2015. С. 263–284.

Ялчин Р.Ф. Сарманай – 270 лет. Шарлык: Димург, 2014. 140 с.

Шкляева Людмила Михайловна,
сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре